

Un passeig per les senyories de N' Alfons d' Aragó i Foix.

*El comtat de Ribagorça, la baronia
d' Arenós, Aiora i el marquesat de Villena*

Josep A. Gisbert Santonja

Redescobrir els paisatges vitals i les empremtes d'un personatge que fou, més de sis segles enrere, un dels nobles més enlluernadors del Casal Reial d'Aragó, hauria de ser una tasca, de bon principi, gens complexa.

Alfons d'Aragó i Foix (c. 1332-1412) és el primogènit de l'infant en Pere, fill del rei en Jaume II, comte de Ribagorça i de les muntanyes de Prades.

N'Alfons d'Aragó obté i col·lecta un feix de senyories certament important. Unes per herència del seu pare, l'infant Pere, unes altres com a dot matrimonial, mentre que d'altres havien estat concedides, per compensar els seus serveis, pels reis d'Aragó i de Castella.

Malgrat el cromatisme i la diversitat dels seus territoris, com si fos conseqüència d'una fatídica alineació d'astres, trobem a les senyories de Ribagorça, Dénia, Villena i Gandia, entre d'altres, unes pautes i unes circumstàncies que, teixides, com una mortífera trampa, ens ofereixen un panorama en què retrobar-nos amb les empremtes, els emblemes i els senyals d'Alfons d'Aragó és matèria quasi miraculosa, més fruit d'un vol de mans que de la irrefutable presència i la irradiació d'aquestes petjades memorables del passat.

Mentre que als territoris de la senyoria de Gandia el llum no s'ha esvaït, i despunten o, almenys, s'intueixen les empremtes del seu gust i els testimonis del seu mecenatge, i a Dénia la seua identificació és fruit d'una recerca compulsiva i meditada, a les terres i viles del marquesat de Villena i a la profunda Ribagorça, persisteix una onada de circumstàncies que fan feixuc exhumar les pedres que, com a talismans, ens alerten de la presència, de les petjades de qui fou el seu senyor, sia per legítima herència dels seus predecessors, sia com a penyora per servituds.

Hem passejat aquest passat solstici de basca i de foc les senyories més llunyanes, hem aprofundit en la coneixença d'altres geografies que foren d'ell i, tanmateix, nostres, per a comptar amb una visió total i, alhora, lineal de la realitat de la topografia històrica de les senyories d'Alfons d'Aragó. Tractem d'oferir un panorama que, sense estridències, desitja ser equilibrat en l'avaluació i, amb voluntat de recensió, d'exercir una crítica bondadosa sobre la realitat dels polièdrics astres patrimonials que acullen les senyories.

I hem cavalcats aquesta freda *tardotardor*, de gèlids vents i boires perennes a Castella, per les terres que foren dels ancestres de Violant d'Arenós, per les senyories d'Aiora i Cofrents i, de dalt a baix, per l'inabastable marquesat de Villena.

Abeurar a Casp, camí de la Ribagorça

Per al llarg viatge des de les platges de fines sorres de la Safor fins a la Ribagorça se'ns feia necessària una tasca d'adaptació i aclimatació, de descompressió en el llenguatge dels qui es cabussen en aigües profundes, amb dues aturades prèvies de significació, si ens permeten, terapèutica.

Una fugaç visita al santuari de la Mare de Déu de Vallivana, aturar-se una estona en el camí, i cercar la visura imponent de Morella. Unes sensacions i unes mirades que se'ns feien cabdals per despullar-nos de textures de tàpies i de gustos ancorats a la cultura andalusina; vitals per endinsar-nos en imatges i atrezzo feudals i cristians, exemptes de rondalles mudèjars i morisques.

I una estada, sota el cru sol del migdia, a l'òmfal de Casp, que hi ha qui apel·la com el mar d'Aragó, no sé si amb certa sàtira humanista.

Casp llegí l'acta de compromís de qui seria, després de dos anys d'incertesa i d'interregne, el successor del rei Martí l'Humà. Un tron al qual n'Alfons d'Aragó i el seu fill Alfons en foren candidats amb possibles. Durant bona part del interregne, el vell i cec n'Alfons d'Aragó consumia les darreres estacions de la seua vida reclòs a l'alberg de Gandia.

Ascendírem per dintre de Casp i ens detinguérem a la plaça Major, on sols tres arcades ampul·loses gòtiques i la volumetria i contorns de l'indret atestaven l'antiga i ara inexistent magnificència de l'espai públic, per excel·lència, de la vila medieval.

Més amunt cercàrem el paisatge i l'escenari del que la història ha encunyat com el Compromís de Casp. Quan, després de dos llargs anys d'interregne, per la sobtada mort del rei Martí l'Humà sense descendència, els nou jutges, el dia de Sant Joan de l'any 1412, en votació secreta i a la Sala del castell de Casp, elegiren el nom de qui regnaria la Corona d'Aragó. La sentència, redactada el dia 25 de juny, declarava com a rei un Trastàmara: Ferran d'Antequera. Tanmateix, cercàrem petjades materials de l'entorn de quan el dia 28 de juny de 1412, després de la missa i sermó al temple, oficiada pel bisbe d'Osca, Fra Vicent [Sant Vicent Ferrer] llegia l'acta de declaració dels nou sobre la successió. Junt a la porta de l'església que mira a la plaça, havien muntat un altar vorejat per dos cadafals per als ambaixadors dels parlaments i un altre davant, on s'assegueren els compromissaris.

El lloc és un restringit raconet junt al pilar que, a mode de trencallums, és al centre del magnífic portal d'ingrés a la seu col·legial de Santa Maria la Major. El portal del temple, malgrat que el pilar central no sosté sinó una màscara de l'original imatge de Nostra Senyora, encara és clau per a situar i rememorar aquest fet transcendent.

De l'antic castell adjacent, que allotjà als participants en el conclave, resten molt poques restes. Destaquen les d'un segle després del fet històric i altres flors del *Arte di restauro*.

Durant l'interregne, cal fer esment que Alfons d'Aragó i Foix era cec i havia traspassat alguns dels títols i senyories al seu fill Alfons: Alfons d'Aragó i Arenós. Cal pensar que n'Alfons fou un dels cinc de la llista amb possibilitats per a la sella reial, tal com Jaume d'Aragó, el comte d'Urgell però, a la fi, ni els suports ni el curs vital l'acompanyaren. En el moment de llegir l'acta de la sentència dels jutges, feia tres mesos que les seues despulles reposaven al vas de l'església de Santa Maria de Gandia.

A Manuel Dualde i a l'estimat Josep Camarena devem un llibre, una relíquia que demana a crits la seua reedició. *El compromiso de Caspe*, que veuria la llum a Saragossa l'any 1976. Un llibre, un pas més per a, amb força i seny, restaurar, en aquells anys de sequera, la memòria del personatge Alfons d'Aragó i Foix.

Ja a la Ribagorça. El comtat de Ribagorça

Alfons d'Aragó i Foix rep la senyoria del seu pare, l'infant en Pere i ostentà el títol de comte de Ribagorça des de l'any 1358, fins a la seua mort, el 1412. A en Pere, el seu pare, el rei Jaume II, el 1322, li havia atorgat el comtat de Ribagorça i el comtat d'Empúries.

La Ribagorça o territori comtal no és estrictament el dels límits de l'actual Ribagorça. És a terres d'Osca, just a la vora de les comarques catalanes de la Vall d'Aran, l'Alta Ribagorça i Pallars Jussà. Els límits del comtat de Ribagorça, cap el 1322, eren, segons Ubieto, pel nord, Benasc; per l'est, Bono, Bonança, Areny i Viacamp; i pel sud, Azanoy i Fonz. L'epicentre i la seu de l'administració era a Benavarri.

La Ribagorça, en una carta plana, és com un ou; un àmbit ovoïdal de semblança unitària, però on les serralades agrestes, els congosts dels llits dels rius i les trencades cotes de nivell la fan poc accessible i, de vegades, impenetrable. A l'edat mitjana, amb l'ase, l'haca i el cavall per companys, i no amb la roda, la comunicació era, potser, més fàcil.

El sud de la Ribagorça, just l'eix Benavarri/Graus (Benavarri exercia la capitalitat del comtat al temps d'Alfons d'Aragó i Foix, comte de Ribagorça), dos segles abans era la fita entre els vells comtats del nord i els musulmans. Terra de frontera, on la toponímia i algunes restes triturades donen fe de l'existència de velles fortalezes, *qala*, andalusines.

Emblemàtica és la roca de Laguarrés, on un feix/corona d'antenes de tot allò possible i impossible ens assenyala una de les potents fortalezes de l'apel·lada Marca Superior. Una altra fortalesa destacada era Lasquarri. Aquesta no pertanyia al comtat perquè Jaume II (1291-1327) havia incorporat la vila a la baronia de Castro. Així, restava fora de l'administració del comtat de Ribagorça. No dubtaria ni un instant de l'arrel aràbiga del nom de qui exercí la capitalitat del comtat de Ribagorça al segle XIV: Benavarri. Una altra cosa és retrobar-nos amb despulles/evidències d'aquell temps.

El fet de ser terra de frontera és un matís essencial per a entendre el territori i el que és dins els límits de la Ribagorça.

Una prova és la densitat de fundacions monàstiques disseminades pel comtat, que naixen i tenen un bull ben especial durant els segles IX i X. Al segle IX, la Ribagorça és el *pago ripacurciense* del comtat de Tolosa. En especial, floreixen les benedictines, sota la divisa *ora et labora*.

Alaó, a l'est, i Obarra, al nord, són els centres monàstics més importants i que centralitzen, junt a la seu de Roda d'Isàvena, l'acció pastoral.

Alaó és un monestir de l'orde benedictina. És vora el curs del riu Noguera Ribagorçana. Alaó té els seus orígens al temps dels visigots. D'entre 806 i 872 fou domini dels comtes de Tolosa, amb vincle al bisbat d'Urgell. Havia estat destruït l'any 1006 pels musulmans. L'any 1068 el bisbe Sant Ramon estableix al seu vincle amb la seu episcopal de Roda. Després ho seria de Lleida. L'església, dedicada a Santa Maria d'Alaó, és consagrada pel bisbe Raimundus, Sant Ramon, el 8 de novembre de 1123. La cripta compta amb les restes de l'antiga capella visigòtica. L'edifici presenta un clar influx llobard.

El vell monestir benedictí de Santa Maria d'Obarra, creat a primeries del segle IX, comptaria amb una profunda reedificació l'any 874. A primeries del

segle XI, compta amb un procés de renovació i de monumentalització, amb arquitectures d'estil romànic i amb mestres provinents de la Llombardia, sota els auspicis del comte ribagorçà Guillermo Isárnez. Resten el temple, la torre del campanar no conclosa, els vestigis del claustre i el palau de l'abat, reconstruït a la tardor de l'edat mitjana.

Al mig del comtat d'Alfons d'Aragó i Foix és la mítica Roda d'Isàvena. Un antiquíssim bisbat, amb especial floriment al segle X i XI, amb una seu esplendorosa, malgrat el fastigós pòrtic de llenguatge renaixentista. Compta, entre altres glòries, la d'haver custodiat durant gairebé mil anys les despulles de Sant Ramon, bisbe de Tours i de Roda-Barbastre, (1104-1126). Aquest fet creà al seu voltant devocions, gairebé ja extingides, així com un floriment patrimonial excepcional, que es feu especialment enlluernador al segle XII, amb el nou bastiment de la seu episcopal. Fou dedicada primigèniament a Sant Vicent; el diaca màrtir. Consagrada l'any 956, sucumbiria a l'atac dels musulmans de l'any 1006 i seria consagrada de bell nou l'any 1030, i reedificada amb el característic romànic d'estil llombard. Aleshores seria dedicada a sant Vicent i sant Valero i el 1125 el bisbe Ramon reformaria la cripta central per allotjar el sepulcre amb les seues despulles.

Destaca el programa d'ornat escultòric dels capitells del claustre, que s'inicia cap el 1150, amb una excel·lent col·lecció d'epígrafs funeraris entre els capitells historiats, així com els capitells que allotgen les arquivoltes del portal, esculpits al segle XIII. Al temple destaca, tanmateix, l'alçada i qualitat de l'arquitectura. A l'interior, allotja la màgica cripta de Sant Ramon (al mig, el sepulcre), així com les restes migrades d'un tresor mil·lenari despulat, menys per guerres i més per la cobdícia d'Eric el Belga i l'espoli del 1979. Les restes mutilades de la cadira de sant Ramon en són bona mostra del càncer que el darrer segle ha convertit part del nostre patrimoni en illes supervivents d'una esgarrifosa metastàsis. Entre els béns que atesora, destaquen, a més de la sella, la mitra de sant Ramon, amb riquíssims teixits de seda i or d'artesans musulmans. Tanmateix, els esmalts de l'arqueta, el sudari i altres peces de roba que envoltaren les despulles de sant Valero.

És certament meravellós endinsar-se en la cripta de sant Ramon, o aguai-tar pels capitells de la porta de la seu i del claustre; uns amb escenes bíbliques i de la vida del bisbe Ramon, altres amb un imponent bestiar, que combina feres inventades i enfrontades amb tórtors i colomes en estat de pau i gràcia. Descobriran un mestissatge d'aires del nord i del sud, de la creu i el càlam, clau per entendre l'ànima de la Ribagorça.

La seu és envoltada d'un entorn urbà que per a alguns serà exemple de custòdia de les essències de l'antiguitat. Per a nós, però, un fals històric que cerca perpetuïtat, a imatge i semblança d'un altre emblema aragonés de la postguerra: Albarracín. Tenim un patrimoni bo i ver; excel·lent. I inventar-nos res hauria de ser condemnat a galeres. I si és un ens urbà de confraries i pastors, no es fa necessari ni honest amb el passat crear un burg de caire provençal (per cercar una comparança subtil).

Terra de castells

La Ribagorça del nostre comte viu el romànic i, com a ruta que és del *Románico del Alto Aragón*, tot és romànic. Tot és romànic i tot dels segles XI i XII. I tots els castells i torres es veuen des de l'òptica de les fortaleses que basteixen els regnes cristians al segle XI, emplaçades a les crestes de les tres valls que formen la geografia de la Ribagorça i que comptaven amb funcions defensives i, alhora, residencials.

Els castells han estat en ús durant segles i han estat permanentment adobats i millorats, sovint amb canvis notoris en la seua topografia i imatge visual.

Nosaltres creiem que els castells de la Ribagorça tenen indiscutibles empremtes del segle XIV, que caldria emmarcar al temps d'Alfons d'Aragó i Foix. Hi ha altívoles torres rodones, de maçoneria i talussos forts i empinats, amb trets, fàbriques i tipologies arquitectòniques, que creiem religiosament que són obra i dels temps del nostre comte.

Es venen com a romàniques, però mentre perdure el somni *lloat sia Déu i la Verge Maria*, llarga vida per als *castells romànics* bastits i adobats per Alfons el Vell.

Aquestos eren vitals per al control dels camins i de les rutes. Cabdals per a la defensa sobtada dels habitatges que coronen i que es creen i floreixen als seus contorns.

Viacamp és una de les més altívoles torres de la defensa ribagorçana. Emplaçada en una cruïlla de camins, es considera bastida al segle XI, per a la defensa del territori front els musulmans. Al temps del comte de Ribagorça Alfons d'Aragó, Viacamp i la Llitera i el seu terme comptaven amb 36 *fochs* (1381) i el 1385 pagaven el morabatí 52 immobles. Aleshores la Llitera era considerada com una *almúnia* de Viacamp. Actualment, les dues formen un municipi.

La torre és de planta circular, amb una planta de soterrani que allotja l'aljub i el rebost, i tres plantes on es distribuïen el cos de guàrdia, habitacions i, a la més elevada, un cos de defensa amb espitlleres per al tir de fletxes i dards de ballestes. Algunes modificacions evidencien posteriors adaptacions a peces artillades i de foc. La torre era coberta amb una estructura de fusta.

Areny és un vell castell ja bastit el 823. Es conserven restes de torres i muralles. Compta amb una església d'estil romànic i fossar amb tombes antropomorfes. Al temps del comte de Ribagorça Alfons d'Aragó, Areny i el seu terme comptaven amb 166 focs (1381) i el 1385 pagaven el morabatí 170 immobles.

Luças compta amb un circuit emmurallat on hi ha torres de planta rectangular, forts murs de maçoneria, amb pedres de paredat en disposició horitzontal i amb semblança de petits carreus. Els alts finestrals o espitlleres rematades amb arcs de mig punt, a més del coronament de merlets, ens adverteixen, sens cap dubte, d'una important renovació de les muralles al temps del Comte. Aleshores, Luças i el seu terme comptaven amb 41 focs (1381) i el 1385 pagaven el morabatí 52 immobles.

Altres torres forteses i torres que despunten a la geografia del comtat són Fantova o Pilzan.

Benavarri, epicentre de la senyoria

Benavarri havia estat conquerida als musulmans pel rei Ramiro I, l'any 1062, qui havia ordenat reconstruir el castell. Aquest és estratègicament emplaçat en un tossal sobre el riu Guart, des d'on s'aguaiten els camins.

Segles després, la vila s'expandiria. Assoliria la capitalitat del comtat de Ribagorça el 1323, quan Jaume II recupera el títol de comte de Ribagorça per al seu fill, l'infant en Pere.

Aquest procés d'expansió esdevé al llarg del segle XIV. La monumentalització de la vila és palesa en un intens procés de fortificació del castell, així com l'aixecament, sobre les runes devastades de l'antiga església romànica, d'un temple gòtic amb més que evidents aires de Lleida i de les architectures que, aleshores, es bastien a altres feus del comte al Regne de València.

Del temple, dedicat a santa Maria de Valdeflors, siti al sud-est de la plataforma del castell, ens resta sols una part, però ben significativa. A l'exterior, el portal de pedra estret, amb arc ogival, atrompetat i amb columnetes, amb capitells ornats amb sanefes vegetals; un disseny característic del migdia del segle XIV. Dintre, voltes de creueria gòtiques, amb dovelles de pedra picada. Cada volta de la nau única del temple, entre estreps, allotjava dues capelles o altars.

El circuit emmurallat del castell ha estat molt transformat, amb la incorporació durant segles de noves estructures i llenguatges de l'art de la fortificació. Al sud i sud-est de la plataforma i a l'est del temple, descobrim petjades inequívokes d'obres i d'estructures de fortificació del temps del comte de Ribagorça i de Dénia. I ara fem palesos aquest títols perquè és al castell de Dénia on trobem architectures semblants.

La torre, de planta circular, si més no lleugerament ovoïdal i facetada, situada a l'est i a prop del temple, amb murs de maçoneria disposada en filades horitzontals i amb un estatge amb fines espitlleres verticals de disposició radial, té el seu espill en la torre del castell de Dénia emplaçada junt al portal dels reis.

Si es recorren les muralles pel peu de la fortalesa, des de la porta d'accés i cap a l'est, amb llenços folrats de pedra, que compten amb un disseny d'angles i amb cubs de planta quadrada i rectangulars de reforç, perdura la remembrança de les muralles de Dénia; de les meridionals de la vila, hui integrades al recinte del castell.

No tractarem el centre històric de Benavarri, molt transformat durant els segles XVI i XVII, però és evident que cal cercar a les rodalies de la plaça i als eixos dels carrers Major i del Justícia les empremtes fossilitzades de l'urbanisme de la vila de l'edat mitjana.

Al segle XIV, Benavarri és cap de jorn en l'itinerari jacobí, la qual cosa genera la construcció d'un hospital. L'any 1361, al temps del Comte, es construeix l'hospital de Santa Elena. D'aquest edifici es conserva, immers d'entre cases, el portal, amb dovelles de pedra picada. Aquest edifici és a les rodalies del centre històric, en connexió amb els camins.

Al temps del comte de Ribagorça Alfons d'Aragó, Benavarri i el seu terme comptaven amb 266 focs (1381) i el 1385 pagaven el morabatí 301 immobles; en els dos indicadors, gairebé el doble que Areny. A més a més, els llibres de comptes atesten, pel 1405, ordres d'Alfons d'Aragó de diverses obres. Destaquen les demandades pel justícia de Benavarri i pel procurador general del comtat: l'enderroc d'un angle de l'edifici de la clavaria per a fer un camí ample al costat de la muralla, així com l'adquisició d'un edifici per a la nova clavaria.

Hàbitat i habitants a la ruralia

Un dels trets que considerem més interessants del govern dels comtats, marquesat i senyories d'Alfons d'Aragó i Foix és la precisa i sembla que excel·lent organització de les finances; és a dir, dels processos de documentació i de la pràctica del recull de rendes i de drets de les senyories.

Aquest afer, que abasta a totes les senyories, cal pensar que comptà amb la imperiosa necessitat de *fer caixa* davant l'infortuni d'haver d'acomplir amb

el no desitjat i fortíssim rescat que n'Alfons d'Aragó havia de pagar per aconseguir la seua llibertat i la dels seus, com a conseqüència de l'empresonament i reclusió com a ostatges, després de la batalla de Nájera, l'any 1367.

La documentació de tipus fiscal i de finances ens ofereix, gràcies a la publicació sistemàtica d'aquesta per Josep Camarena Mahiques, una informació certament excepcional per a la reconstrucció del mapa de poblament i el paisatge edilici i demogràfic de les terres de les senyories.

A la Ribagorça, l'orde del comte d'alçar acta del cens esdevingué l'any 1381, tal com a altres feus. La finalitat era recaptar per al pagament del rescat del fill del comte, Alfons d'Aragó i Arenós. El cens és el recompte dels veïns obligats al pagament del fogatge, a partir dels 1.000 sous fixats per al valor global de la hisenda. Els focs que ens assenyalen la documentació fiscal, i la relació d'habitants i cases que paguen l'impost del morabatí, segons l'Acta del 1385, ens permeten apropar-nos a la realitat de la topografia de molts dels actuals nuclis de poblament, i cercar les petjades de la seua configuració primigènica.

Algunes de les viles i llocs relacionats, que destaquem a títol d'exemple perquè han format part del nostre itinerari de visita, són: Benavarri, Açañuy, Viacamp i la Llitera, Luças, Areny, Bonança, Lasquarri i l'Avellana, que són del prior de Roda, Laguarrés, Capella, Calasanç, Montanyana, Roda, que, amb el seu terme, és del prior de Roda, i Sopeyra, que és de l'abat d'Alaó.

La baronia d'Arenós

La baronia d'Arenós és un territori extremadament muntanyenc, amb fites amb Aragó.

Boscós encara frondosos donen fe que d'aquests derivaren algunes de les activitats econòmiques que aportaren ingressos a la caixa de la senyoria. Sense oblidar que els terrenys lliures per la tala del fustam oferien noves terres per al conreu extensiu de blat, civada i ordi. Una xarxa d'assegadors, a més d'arquitectures rurals relictas, donen fe del pes del ramat en l'economia.

Els cursos d'aigües contínues, just ara a la fi de la tardor, així com el curs alt del riu Millars, que travessen i esdevenen elements estructuradors del terme, suggereixen el trepitjar continu de les moles dels molins que eren a les rodalies de la Pobla d'Arenós o de la Font de la Reina. Els llibres de comptes de la senyoria es refereixen a la reparació, el 1404, de molins de la baronia, greument afectats per les pluges, o de la tintoreria de Toga, l'any 1407.

L'accés des de Xèrica a la Pobla d'Arenós ens ofereix trets que ajuden a entendre la riquesa d'aquest indret a l'edat mitjana.

L'un és la xarxa de microhortes que hi ha a les ribes dels cursos d'aigua, encara conreades. Les barraques de canyes palesen i atesten la continuïtat de producció de verdures que són, encara, la base de la gastronomia tradicional.

L'altre, malgrat l'impacte de l'embassament i el xorc paisatge que l'envolta, la mar de pins. Són encara ben presents als boscos que hi ha a les crestes de les muntanyes que separen, com a colp de dall, el mosaic de valls que formen la senyoria que n'Alfons d'Aragó i Foix incorporaria als seus feus com a dot pel casament amb la seua esposa, na Violant d'Arenós i Cornell.

La Pobla d'Arenós

Just unes corbes abans de baixar fins a la cota on s'assenta la Pobla d'Arenós, al lluny, apercebem la bellesa d'un castell que, seguint el dibuix d'una plataforma llarga i estreta, corona el tossal. Es coneix com a castell de la Viñaza, o d'Arenós. Un topònim que és, sens dubte, testimoni d'un antic vinyar, potser *la vinya del senyor*, plantada a l'edat mitjana per abastir de vi els cellers de la senyoria.

Antic *hisn* andalusí, que féu fundar a la vora un segle després la Pobla d'Arenós; l'epicentre de la senyoria. Al castell, al cim del tossal, veiem i descobrim, a l'esquerre, una torre quadrada, d'obra de tàpia, que ens rememora arquitectures tardoalmohades de sols unes dècades abans de la conquesta.

La història del lloc escriu que, el 1229, Zayd Abu Zayd i Jaume I havien signat un pacte de vassallatge pel qual el segon podia ocupar tots els castells i

llocs que volgués dintre del territori musulmà a canvi de renunciar a la ciutat de València. Aquest castell i el seu territori fou concedit el 1242 per Jaume I a Eximén Pérez de Tarazona. El seu fill, Blasco Eximénez d'Arenós es casava amb Alda, la filla de Zayd Abu Zayd. Fou aquest castell tomba del darrer cabdill andalusí de València i feu epigonal de la família del poderós Zayd Abu Zayd. Al mig vessant, és l'ermita dels Àngels, amb la mateixa dedicació que el temple de la Pobla d'Arenós. Fou, sens dubte, on s'emplaçà el primitiu temple consagrat al temps de la conquesta (segle XIII).

Des del lluny, una primera mirada a la Pobla d'Arenós, de la qual es coneixen cartes pobles del 1271 i 1317, ja ens feu advertir de l'excel·lència de la capçalera gòtica del temple. De segur comptà amb l'alè del I comte de Dénia i senyor de Gandia. El temple es consagrà l'any 1373. Una data rellevant perquè aleshores Violant d'Arenós era l'esposa d'Alfons d'Aragó i Foix i la baronia d'Arenós havia estat incorporada als seus feus. És ben palés que en aquells anys esdevingueren les ereccions i bastiments dels temples matrius d'altres viles caps de senyoria.

El rètol turístic que hi ha a la façana del temple ens diu que Nostra Senyora dels Àngels fou bastida al segle XVI. Tal com hi ha esculpit al portal de línies clàssiques del temple, a l'any 1594. Res més lluny! Aquesta data és de remodelació del temple, que esdevingué a les acaballes del segle XVI i que li procurà un nou portal de disseny clàssic, així com, afrontada, la capella major. L'interior del temple primerenc fou enfosquit per una cruenta, però reversible restauració, esdevinguda l'any 1962, segons el testimoni d'Aurora, la fornera. Les pintures cobreixen les voltes gòtiques, amb una iconografia i cromatisme més a prop de l'escenografia d'una església de ritu ortodox.

Temple de planta rectangular, amb capçalera poligonal i amb reforç de contraforts als angles. Volta de creueria simple que cobreix la nau, a trams i al presbiteri i absis, volta estrellada. La petita sagristia és, també, coberta amb una senzilla volta de creueria amb dovelles de pedra picada.

Aquest temple és en un estat excel·lent de conservació, sota la pell de guix i els colors de la postguerra. Adjacent a l'església, en un lloc on ara tan-

quen els bous en festes, és la porta del fossar de l'antic fossar medieval. I allí és on just ara reposen les despulles dels qui, a la segona meitat del segle XIV, pagaven religiosament els impostos al seu i, aleshores nostre, senyor.

Aquesta senyoria, emplaçada a l'actual comarca de l'Alt Millars, la formaven un seguit de castells i llocs, amb la Pobla d'Arenós com a epicentre. Cortes d'Arenós, Camps d'Arenós, Toga, Sucaina, Vilamalefa o Llundient eren alguns dels topònims del poblament fraccionat i dispers, que era i és un dels trets de la seua geografia.

El marquesat de Villena [1366-1395]

El marquesat de Villena és immens. Per l'occident s'adhereix com una crosta al territori valencià, on s'endinsa fins a les ribes del riu Vinalopó, amb Villena, cap del marquesat, i Sax.

De nord a sud, s'estén des de ben a prop de terres de Toledo fins als confins del Regne de Múrcia. Per a destacar la longitud d'aquest territori i amb la costa valenciana com a referent, cal dir que abasta des del paral·lel on és Sagunt fins al paral·lel que és, gairebé, a l'altura d'Alacant. De ports de mar, a graus i ports de peatge seculars de terra.

Castillo de Garcimuñoz, Alarcón, Chinchilla i Villena són les principals places fortes i viles del marquesat de Villena al segle XIV. Belmonte, Alcalà del Xúquer, Yecla o Sax en són altres que formen part dels seus territoris.

El marquesat sempre fou regit per membres de la família reial de la Corona de Castella fins que Enrique II de Castella atorgaria la senyoria a Alfons d'Aragó i Foix pels seus serveis, vitals perquè el Trastàmara accedira a la corona castellana. La donació del rei de Castella, confirmada l'any 1366, incloïa les terres de l'infant de Guadalajara. Aquestes, que integraven Alcocer, Salmerón, Valdeolivas i San Pedro de Palmiches, eren venudes el 1371 per a fer front als pagaments del rescat, conseqüència de la guerra en la qual n'Alfons lluità aferrissadament en defensa d'Enrique de Trastàmara.

El 1395, amb dolor, Alfons d'Aragó i Foix perdé aquestes possessions. Enrique III de Castella, que assolí el tron el 1393, el desposseïa. S'adduïren com a motius el no fer front als seus deutes amb el rei, però les raons eren unes altres. Es crea la fictícia compra de la senyoria per la corona.

Als epígons d'aquesta tardor hem travessat de nord a sud el marquesat, tot incloent en el viatge les senyories de Cofrents i Aiora, que després destacarem.

De Castillo de Garcimuñoz resta, bàsicament, la silueta retallada en el paisatge; la del castell i la de la plataforma on s'assentà el que és ara el nucli urbà històric. Des de l'A 3 descobrirà una vista especialment eloqüent. Un castell terriblement remodelat sinó reconstruït als segles xv i xvi. L'empremta urbana, on és l'espai que ocupà el convent de l'orde de Sant Agustí, que conserva fàbriques del segle xv, és bastant esvaïda. És com si les runes haguessen estat segles abandonades i l'antic espai urbà fos reocupat per humils cases, al caliu de les restes de les fortes arquitectures de la tardana edat mitjana i del renaixement. El 1384, Alfons d'Aragó ordenada obres a l'alcàsser.

Alarcón

Més cap a l'est, enlluerna Alarcón; la potència relictà del castell i de les seues fortificacions urbanes.

Passant pàgina a les virtuts i pecats del parador, que té com a hoste la fortalesa, així com a les arquitectures clàssiques dels segles xvi i xvii, ens trobem amb un espai urbà amb una forta empremta medieval.

Potents sistemes de fortificació on, a més de les restes de les muralles que envoltaven la vila, i altres torres albarranes i exemptes emplaçades als seus contorns, a una i a l'altra riba del riu Xúquer, ens adonen de l'antiga potència de l'indret com a punt estratègic, així com de la importància d'Alarcón com a base d'operacions dels col·lectors de rendes i de pràctiques impositives que nodrien les arquitectures del marquesat.

El castell té, una volta més, l'empremta dràstica dels Pacheco, amb la traça de la torre de l'homenatge que repeteixen compulsivament a cada indret del marquesat. Aquesta intervenció enfosqueix qualsevol empremta anterior i, en particular, del temps que glossem. Quan entre al parador, la sòlida porta folrada amb planxes de ferro clavetejades i, al pati, al sud, la gran sala amb potents arcs ogivals que sostenen la coberta, hui espai de taula, ens inviten a remuntar-nos al temps d'Alfons d'Aragó i Foix, que fou marquès de Villena entre els anys 1366 i 1395.

Les empremtes del segle XIV en l'arquitectura les veiem en el sistema de fortificació que reforça l'entrada de la vila pel sud, pels camins que entren des de l'orient.

Si hi ha una arquitectura a Alarcón que ens transporta al segle XIV, just pocs anys abans de rebre el marquesat Alfons d'Aragó i Foix, és l'apel·lada Torre del Campo; un conjunt que integra la torre i el seu recinte o bastida, la muralla que tanca l'accés a la vila i el portal amb arc de traça diafragma. Malgrat que les guies ens parlen d'escuts esborrats, podem assegurar que tant el que hi ha a la torre, sobre el finestral amb arc lobulat, com el que hi ha sobre el portal, porten les armes de *don* Juan Manuel. L'erosió del vent i pluges ha anat esborrant-les. Alfons d'Aragó no exercí la *damnatio memoriae*, deixant les senyals dels Manuel. De segur que Juan Pacheco no feu el mateix amb el nostre marquès del casal d'Aragó.

La torre és aïllada, albarrana, de planta pentagonal, i compta amb intrusions del segle XVI en el coronament, amb una lleu elevació de la seua altura i els matacans. El seu bastiment cal situar-lo en el segon quart del segle XIV. Amb forta fàbrica de maçoneria i carreus en catena als angles, presenta obertures que perforen els murs a les diverses plantes. Destaca, a una de les cares, el finestral amb arc de mig punt i, a sobre, un altre amb arc lobulat. A la cara amb vistes a l'alcàsser, un altre aïllat de formes trencades i semblança mixtilínia.

Algunes de les muralles mostren fàbriques de tàpia, que alguns autors bategen amb datacions andalusines.

Front aquestes restes edilícies, inequívocament bastides al segle XIV, les potents muralles urbanes, amb fàbrica de maçoneria disposada en filades horitzontals, amb grossos llenços i torres rodones, ens remetent ja als epígons del segle XV i les albors del segle XVI i formen part d'un programa de reformes que configuren significativament la imatge urbana actual, sota els auspicis del nou llinatge dels Pacheco.

Si accedeixen a Alarcón des de l'antiga carretera de Madrid [N-III], des de l'est, abans de la darrera corba i amb vistes a l'embassament d'Hendideros, descobriren un camí de terra que, vorejant el fort talús, quasi penya-segat, condueix a un corral. Cal entrar i contemplar des d'aquest punt Alarcón, si la boira ho permet.

Allí veurà, en primer plànol, un vell corral amb murs de pedra en sec, a prop de la nova instal·lació que allotja un exèrcit d'ovelles. El corral i, al fons, la vila, ens diu allò evident. Que les ovelles, la pastura dels ramats, la seua llana i carn, foren clau en l'esplendor de la vila.

No fou, però, l'únic. El marquesat de Villena era clau en el comerç entre Castella, Granada i els regnes de València i de Múrcia. El tràfec de grans, sal, draps, catifes, espècies, seda o vi generava importants ingressos pel seu pas per les geografies de la senyoria.

Si visita Alarcón s'adonarà com, almenys al desembre, aquestes bellíssimes ovelles es traslladen cada dia i pasten als herbatges i boscos que envolten la urbs. Sis-cents anys i, afortunadament, les ovelles romanen impassibles als canvis i creen les seues peculiars i ancestrals sinergies amb les runes d'una ciutat perduda. I gairebé deshabitada, a excepció de la seua imposada manera de sobreviure al caliu dels qui la fortuna permet allotjar-se un o dos jorns a la cambra del que fou alberg, més testimonial que real, del primer comte de Dénia els anys que fou cap del marquesat. En aquells anys, aquest castell albergaria als oficials que col·lectaven rendes i impostos i no al tinell i la cort del senyor.

Belmonte, Chinchilla i El Castillo

Belmonte, a l'occident d'Alarcón, és un altre punt destacat de la geografia del marquesat de Villena. La seua monumentalització esdevindria molts anys després del temps que glossem. El castell es basteix al cim del tossal, des del 1456 i durant el tercer quart del segle xv, sota els auspicis de Juan Pacheco. Al seu interior, com alberg o palau, compta amb estances ornamentades amb aires del renaixement. Fortes muralles del temps de Juan Manuel, reforçades i perllongades en aquest temps, uneixen el magnífic casal amb la vila.

Just a l'altra banda de l'ens urbà, on és la seu col·legial i el cementeri, estigué emplaçat l'alberg, bastit l'any 1324, al temps de Juan Manuel. Fou, després, el d'Alfons d'Aragó i Foix i fou allí on nasqué Juan Pacheco, qui adornaria a la seua vila natal amb un dels palaus fortalises més bells de Castella.

Molt al sud d'Alarcón i lleugerament a l'est, és Chinchilla.

Chinchilla gaudí d'un desenvolupament singular en la segona meitat del segle xiv. El seu terme era destí dels ramats transhumants que durant l'hivern es traslladaven al sud per a pastar. Aquest fet, a més del comerç, que tenia aquest indret com a punt d'aturada, i cruïlla de camins essencial, li generaren ingressos importants.

Magnífica és la vista de Chinchilla des dels camins que arriben des del sud. La perspectiva visual de la seua topografia de vessant, amb el tossal del castell al fons, just al punt més àlgid, i un passeig per les rodalies del castell, just per la corba més alta del vessant, entre la fortalesa i el nucli històric actual, ajuden a imaginar aquest espai urbà al temps que tractem.

El castell és obra de Juan Pacheco, tal com ens adverteixen els abundants escuts existents als murs. Compten amb les armes del que tantes fortalises bessones construï durant el tercer quart del segle xv. Res sabem del que hi havia abans en aquest emplaçament. Pocs metres a l'oest descobrim vestigis de muralles que, orientades al sud, unes amb revestiment de pedra i altres bastides amb tàpia, són un clar testimoni del pròsper passat andalusí que assolí aquest indret, ja reflectit a les fonts califals.

A la costera que vessa cap al centre històric, en un punt preeminent, és la parròquia més antiga del lloc. El temple, aleshores dedicat al Salvador, després s'apel·laria de sant Julià.

L'edifici és del segle XIV. Aquest temple compta amb una porta afrontada al presbiteri. Portal de pedra picada amb arrabà i arc ogival, atrompetat, amb columnetes i capitells amb sanefa vegetal amb tiges, fulles i flors d'acant. L'altra porta, oberta a un dels costats, amb arc ogival i arrabà, té fàbrica exclusiva de rajoles de color roig intens. Mentre que uns defensen el seu inexplicable vincle amb l'estil mudèjar, pel fet de l'ús de la rajola, a nós ens agrada proposar la remembrança de les fàbriques del claustre de Sant Jeroni de Cotalba, obra de l'alt senyor. L'edifici, al costat que confronta amb el portal descrit, té un bellíssim finestral. A mode de *loggia* amb tres arquets bessons trilobulats, amb columnetes entre aquests. Capitells ornats amb rostres de monjos i altre amb els atributs de bisbe, mitra i bàcul; probablement representa a sant Julià bisbe. El disseny i, fins i tot, el cromatisme, que remet al temps de n'Alfons d'Aragó i Foix.

L'església major, bastida el segle XVI, així com gran part de l'urbanisme del centre històric actual, pertany ja a la tardana edat mitjana, lluny dels temps que cerquem.

D'Almansa [Déu ens lliure!] a Hellín, és Montealegre del Castillo. Un topònim existent als assentaments comptables del marquès, *el castillo*, no per obres de mecenatge, sinó perquè Alfons d'Aragó i Foix descobrí allí uns embotits del seu gust. El tast del marquès feu que aquestos embotits viatjaren habitualment al rebost de l'alberg de Gandia. Després de la inspecció nocturna de l'indret, descobrirem a una carnissera. *Bienvenida* ens oferí unes llonganisses amb adob de canella i altres espècies secretes, i *guarrillas*, que ben bé es podrien aprofitar als embotits que Alfons estimava tenir a la taula i al tinell.

Villena, Yecla i Sax

Més al sud, els camins ancestrals i el curs del riu que discorre per la fecunda vall del Vinalopó, ens porten fins a la que fou cap del marquesat; Villena. Des

d'aquesta vila, amb semblança de plana, sorgeix el tossal on s'alça la torre del castell de la Atalaya. Una torre que, tot i allotjar a l'interior una increïble volta nervada de semblança almohade, la pell actual és fruit d'una intensa remodelació que esdevingué quan, des del 1445 endavant, fou gairebé mig segle senyoria de Juan Fernando Pacheco. Si obviem el matacà que corona la terrassa i les torretes en cercle dels angles, clares petjades del temps dels Pacheco, la seua estructura primigènia, així com la bastida que tanca del castell, en planta de rombe i amb reforç de torres circulars, ens remetent a arquitectures del temps del llinatge de Juan Manuel. Alfons d'Aragó i Foix rebia el marquesat envoltat amb circumstàncies que no li permetrien despeses grosses, a excepció de l'espai auri de l'òmfal que circumdava el seu alberg a la vila de Gandia.

El testimoni de Fernando Colón, del 1517, és il·lustratiu de l'estat de la vila a primeries del segle XVI:

«Villena es villa de quinientos vecinos e está en llano al pie de una gran syerra de peña e tiene una buena fortaleza y es cabeza del marquesado de Villena e está al pie de una syerra de peñas e tiene una buena vega de regadío la qual se riega de una fuente que nace en la plaça, que sale agua para dos muelas juntas, e dicha fuente, junto con la villa, e es frontera del moxón del Reino de Valencia [...]»

Un temps en què la vila nova havia nascut als volts del temple, bastit al segle XVI, dedicat a Santiago i era envoltada de noves muralles.

Aquest nou ens urbà relegaria a l'espai del que ara es coneix com el raval, que fou l'espai urbà del temps que glossem. Aquest s'escampava vora el temple dedicat a santa Maria. Bastit al segle XVI, sens dubte ocupava el lloc del temple primigeni, així com l'emplaçament de l'antiga mesquita d'aquesta medina que sembla que tingué una certa expansió el darrer segle d'al-Àndalus. De Villena es coneix l'ordenament i execució d'un cens de focs el 1380; un cens dirigit per a aconseguir satisfer el deute d'Alfons amb els qui tenien encara empresonat com a ostatge el seu fill.

Cap a occident, Yecla és un altre lloc de la geografia del marquesat. Ja fou *madina* andalusina, amb un castell/*qasba* amb defenses d'aquest temps. Habitada i en activitat al temps del marquesat, Yecla, al segle XVI, més d'un segle després del temps que glossem, comptà amb un procés d'expansió i de monumentalització semblant i paral·lel al de Villena, amb la construcció, al peu de la serra on era el vell castell, del temple dedicat a sant Salvador. Les obres s'iniciaven cap el 1517.

Al Regne de València i just a la frontera amb el de Castella, al sud de Villena, descobrim a la llunyania l'altívola torre del castell de Sax. Al segle XIV era un llogaret amb una forta roca. El text de Fernando Colón, del 1517, escrit més d'un segle després del temps que glossem, il·lustra els trets d'aquest assentament i fortalesa a la tarda edat mitjana:

«Sax es lugar de ciento sesenta vecinos e está en una ladera de una sierrezuela a una solana, es la syerra es de peña y en lo alto de ella esta un castyllo muy agro de todas partes, e está entre syerras, e tiene un buen valle de vyñas e huertas de regadío, e esta media legua del moxón del Reyno de Valencia, e pasa un arroyo por junto a la lugar que lleva agua para una muela.»

La roca, al temps d'Alfons d'Aragó i Foix o, potser, dècades abans, comptava amb una bastida o albacar i amb una torre de tàpia andalusina. Al segle XIV fou coronada per una nova torre de planta rectangular, amb forts murs de maçoneria i amb angles reforçats amb carreus de pedra picada disposats en catena. Defugint de l'artifici de l'emmerletat del coronament, les obertures són prova inequívoca del seu bastiment cap a mitjans del segle XIV. El 1384, Alfons d'Aragó i Foix ordenava obres al castell de Sax.

La senyoria d'Aiora

Aiora pertanyia, des del 1305, al Regne de València. Havia estat senyoria de Bernat de Sarrià. El rei Pere IV el Cerimoniós havia atorgat a Alfons d'Aragó i

Foix la senyoria d'Aiora, pels serveis prestats durant la Guerra dels dos Peres. Durant els anys de la guerra, Aiora havia estat envaïda i assetjada.

Pertanyen al terme d'aquesta senyoria, a més d'Aiora, Cofrents, Xarafull i Xalans. Cofrents presenta una topografia molt semblant a la que, tot seguit, descrivim per Aiora. És un territori ric en boscos i oliveres i interessant pel seu emplaçament a la frontera del Regne de València amb Castella.

Del castell d'Aiora, d'origen àrab, destaca, a banda del recinte emmurallat de l'albacar, al cim, una grossa torre quadrada, amb sòcol atalussat elevat i bastida amb obra de tàpia.

Al vessant, entre el castell i l'actual centre històric, un temple dedicat a santa Maria, amb una arquitectura característica del segle XIV: planta rectangular, una nau, arcs ogivals amples reforçats amb contraforts externs i coberta a dues aigües.

Al centre històric, la xarxa urbana encara permet apercebre el recorregut de la muralla, que comptava amb quatre portals: el portal de santa Llúcia o de santa Anna, la Puerta Falsa, el portal del Peso i el portal del Palaz o del Agujero. I encara es conserva, a la part alta, carrers com el de Mercadal, o del Pes Real, o placetes com la de la Càrcel o de la Harina, de senzilla traça secular. Al carrer del forn, una casa derruïda permet veure antics murs de tàpia de la baixa edat mitjana.

Alfons d'Aragó i Foix, senyor d'Aiora, el 1395, impulsa el canvi d'emplaçament de la vila fins a un punt més a prop de la font, la qual cosa generarà una refundació de la vila. El bastiment del nou temple, dedicat a Nostra Senyora de l'Assumpció, s'iniciaria més d'un segle després, l'any 1508.

A prop de la vila, en la cruïlla del camí d'Almansa amb el d'Enguera, un peiró o creu de terme, amb coberta sostinguda per quatre pilars, de tipologia medieval, ens adverteix de la importància del camí que, travessant Aiora, uneix Requena i Almansa i, just per la cruïlla, s'endinsa en el cor del Regne de València.

Epíleg

El viatge per les terres i feus d'Alfons d'Aragó i Foix ens ha fet descobrir empremtes. Unes són febles i d'altres, potents. Unes són inequívokes, mentre que d'altres poden ser per alguns, un veritable acte de fe. Això sí, amb els humils fonaments de la coneixença de les matèries i tipologies edilícies, i amb els ulls de l'arqueòleg que interroga a les pedres i cerca el que ens diuen o, almenys, suggereixen.

Unes són glossades des de temps immemorials per la historiografia i la història, mentre que d'altres són fruit de descobertes en indrets on la *història oficial* sols abasta i glossa altres esdeveniments i contextos històrics, i on el període i àmbit cronològic que és el nostre nord i guia, el del temps d'Alfons d'Aragó i Foix, es manté absent i fosc. Bé per desconeixença, de vegades lícita, o per la *damnatio memoriae* que li apliquen senyors posteriors, com els Pachecho al sec marquesat de Villena o, si em permeten, els Borja al país de l'aigua i les hortes, que condemnen o ennuvolen amb les obres de la seua munificència als seus predecessors, de llinatge distint i, sens dubte, més enlluernador. I, així, no deixen cap senyal ni emblema a l'abast de la mirada.

Amb aquesta lletra he volgut endinsar-vos en el patrimoni que encara és viu i present a algunes de les geografies dels feus del Senyor; el noble de sang reial n'Alfons d'Aragó i Foix, comte de Ribagorça i Dènia, marquès de Villena per uns anys, senyor de Gandia i, a la tardor de la seua vida, duc de Gandia; a més de col·leccionista d'altres feus que hem esbrinat.

Hem posat l'accent en allò més cridaner, que demana al cel de l'humanisme la seua relectura, reinterpretació i discussió. Hem ofert els trets i les claus que, des de la nostra pensa, contribueixen a exercir una mirada culta sobre aquest patrimoni.

I ara sí, hem de manifestar la nostra perplexitat per tot allò que hi ha per fer i que canviarà ostensiblement l'estat de la qüestió d'abans i del just ara. Mai s'ha abocat dins d'una olla, o coctelera en termes actuals, les diferents senyories, ni exercit una mirada calidoscòpica al conjunt i a la globalitat de les manifestacions artístiques i materials amb un vincle amb el personatge.

Les arquitectures, viles i paisatges de la ruralia dels territoris i feus d'Alfons d'Aragó s'han de servir damunt la taula per a veure com, els anys més puixants de la seua vida, malgrat la sangria pagada per la seua llibertat i la dels seus, aquestes manifestacions formen part d'un projecte global i compten amb sinergies que les envolten i uneixen.

Servisca d'exemple per a l'anàlisi una mirada única i global al portal de l'església de Benavari, dedicada a santa Maria de Valdeflors, la capital de la Ribagorça, al portal del Mercat o de santa Maria de la seu de Gandia, cap del ducat epigonal, o a les pedres i carreus del temple enderrocat, dedicat a l'Assumpció de Santa Maria, de la vila de Dénia, cap del comtat.

Cal obrir noves línies de recerca. Com ara, aprofundir en el mecenatge de les arts d'Alfons d'Aragó i Foix, i la seua relació amb l'obra i ornat de la seu valentina durant el bisbat del seu germà Jaume d'Aragó.

Així, *a poch a poch* i sense pausa, cal anar teixint els fils, de dades i de matèries, i encetar noves perspectives que permeten avaluar el país i la *contributio* del personatge, més enllà de geografies, de fronteres de caire indesxifrabable i de visions particularistes, dirigides a l'enaltiment de *tòtems*, sense observar i meditar sobre què passa més enllà de les ribes dels rius, més enllà dels aiguamolls i marjals.

Santa Llúcia, 2012

BIBLIOGRAFIA

- A. D., *Alfons el Vell, Duc Reial de Gandia*, 2012, 26 pàg.
- CAMARENA MAHIQUES, José, *Colección de documentos para la historia de Gandia y su comarca, recopilados y editados por José Camarena Mahiques, Profesor del Instituto Laboral*, volum I, fascicle II, Gandia, 1960, pàg, 21-60.
- Colección de documentos para la historia de Gandia y su comarca, recopilados y editados por José Camarena Mahiques, Profesor del Instituto Laboral*, volum I, fascicle III, Gandia, 1961, pàg. 61-80.
- Historia del Distrito de Gandia*, Fomento de A.I.C., Gandia, 1965, 79 pàg.
- Focs i Morabatins de Ribagorça (1381-1385)*, 1966.
- CASTILLO SAINZ, Jaume, *Alfons el Vell, Duc Reial de Gandia*, CEIC Alfons el Vell, Gandia, 1999, 246 pàg.
- DUALDE SERRANO, Manuel; CAMARENA MAHIQUES, José, *El compromiso de Caspe*, Institución Fernando el Católico, Ayuntamiento de Caspe, Zaragoza, 1976, 290 pàg.
- IGLESIAS COSTA, Manuel, *Historia del Condado de Ribagorza*, Instituto de Estudios Altoaragoneses, 2001.
- PASTOR ZAPATA, José Luís, «Un ejemplo de “apanage” hispánico: el señorío de Villena (1250-1445)», *Anales del Instituto de Estudios Alicantinos*, 31, Alacant, 1980, pàg. 15-40.
- SALAS PARRILLA, Miguel; Alarcón, Belmonte y Garcimuñoz. *Tres castillos del señorío de Villena en la provincia de Cuenca*, 2001, 127 pàg.
- VILAR RAMÍREZ, Juan Bautista, «Crónicas y Documentos. Notas sobre Villena y su entorno en “Descripción y Cosmografía de España” de Fernando Colón (1517)», *Papeles de Geografía*, 21, volum 1, 1995, pàg. 155-159.
- ZURITA, J., *Anales de la Corona de Aragón* (edició a cura d'A. Canellas, vol. IV, Zaragoza, Institución Fernando el Católico, 1973.

001. Pilzan, Ribagorça. Torre. Segle xiv. Fotogr. J.A.G.

002. Viacamp. Torre. Fotogr. J.A.G.

003. Guerrer segle XII. Capitell de la portada de la catedral de Roda d'Isàvena. Fotogr. J.A.G.

004. Montanyana. Compta amb muralles del segle XIV. Fotogr. J.A.G.

005. Monestir de Santa Maria d'Obarra.
Fotogr. J.A.G.

006. Santa Maria d'Obarra presideix el presbiteri. Segle XIV. Fotogr. J.A.G.

007. Monestir de Santa Maria d'Alaó. Fotogr. J.A.G.

008. Sant Ramón, bisbe. Capítell de la porta de la catedral de Roda d'Isàvena. Fotogr. J.A.G.

009. Roda d'Isàvena, dalt d'un turó. Fotogr. J.A.G.

010. Claustre de la catedral de Roda d'Isàvena. Fotogr. J.A.G.

011. Fantova. Castell. Fotogr. J.A.G.

012. La Poble de Fantova. Fotogr. J.A.G.

013. La Poble de Fantova. Fotogr. J.A.G.

014. Detall dels capitells de la portada del temple de santa Maria de Valdeflors, Benavarri. Fotogr. J.A.G.

015. Portada del temple de Santa Maria de Valdeflors, Benavarri. Fotogr. J.A.G.

016. Espitlleres de la torre del castell de Benavarri. Segle XIV. Fotogr. J.A.G.

017. Llenç de muralla i torre del castell de Benavarri. Segle XIV. Fotogr. J.A.G.

018. Castell de Benavarri. Torre. Segle XIV. Fotogr. J.A.G.

019. Muralles meridionals de la fortalesa de Benavarri. Fotogr. J.A.G.

020. Vista de la fortalesa de Benavarri. Fotogr. J.A.G.

021. La Pobla d'Arenós. El campanar de l'església parroquial. Fotogr. J.A.G.

022. La Pobla d'Arenós. *Castillo de la Viñaza*. Fotogr. J.A.G.

023. La Pobla d'Arenós. Sota el castell, al vessant, el temple primitiu. Fotogr. J.A.G.

024. La Poblà d'Arenós. Interior de l'església parroquial. Fotogr. J.A.G.

025. La Poblà d'Arenós. Fotogr. J.A.G.

026. Cortes d'Arenós. Casa de la plaça. Fotogr. J.A.G.

027. La Font de la Reina. Fotogr. J.A.G.

028. Cortes d'Arenós. Vista. Fotogr. J.A.G.

029. Alarcón. Torre del Campo. Segle xiv. Fotogr. J.A.G.

030. Castillo de Garcimuñoz. Fotogr. J.A.G.

031. Alarcón. Torre del Campo. Finestral amb arquet lobulat. Segle xiv. Fotogr. J.A.G.

032. Alarcón. Torre del Campo. Finestral amb arquet lobulat. Segle xiv. Fotogr. J.A.G.

033. Alarcón. Al primer plànol, porta del recinte emmurallat. Segle XIV. Fotogr. J.A.G.

034. Porta folrada de planxes de ferro i clavetejada, a l'alcàsser d'Alarcón. Fotogr. J.A.G.

035. Alarcón. Vista general amb les muralles urbanes i alcàsser. Fotogr. J.A.G.

036. Chinchilla. Vista des del sud. Fotogr. J.A.G.

037. Chinchilla. Vista del centre històric medieval des del castell. Fotogr. J.A.G.

038. Chinchilla. Església del Salvador, després de Sant Julià. Portada gòtica. Fotogr. J.A.G.

039. Chinchilla. Església del Salvador, després de Sant Julià. Portada de rajola, amb arc ogival i arraba. Fotogr. J.A.G.

040. Chinchilla. Església del Salvador, després de Sant Julià. Finestral gòtic. Fotogr. J.A.G.

041. Castell de la Talaia, Villena. Fotogr. J.A.G.

042. Villena. Centre històric. Fotogr. J.A.G.

043. Sax. Castell. Fotogr. J.A.G.

044 i 045. Sax. Centre històric. Fotogr. J.A.G.

046. Aiora. Peiró. Creu a la cruïlla de camins. Segle xv. Fotogr. J.A.G.

047. Aiora. Vista del castell i de la vila. Fotogr. J.A.G.

048. Aiora. Carrer al centre històric.
Fotogr. J.A.G.

049. Cofrents. Fotogr. J.A.G.

050. Escut amb les armes d'Alfons d'Aragó i Foix. Monestir de Sant Jeroni de Cotalba. Fotogr. J.A.G.